

Samlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 108 1987

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör var väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-01233-8 (häftad)

ISBN 91-22-01235-4 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1988

andra del i volymen ägnas Die 'goldener' Zwanziger, de fem åren från 1925 till 1929, och en tredje del Die Kunststadt in der Krisc. Kroll-Operan under Otto Klemperers ledning utsattes för rasande attacker i högerpressen och efter fyra års verksamhet måste den stängas 1931. I blickpunkten ställs likaså den process som fördes mot George Grosz i december 1928 på grund av hans teckning »Christus mit der Gasmaske» och som föranledde »der Kampfausschuss gegen Zensur» till en skarp protest: »Die Fortdauer und Erneuerung behördlicher Angriffe gegen das Schaffen eines hervorragenden und anerkannten Künstlers ist eine Gefahr für die Freiheit des geistigen Lebens.» De båda utgivarna som givetvis har stått inför ett embaras de richesse i sin strävan att ge en syntes av vad som på olika kulturella gebit förevar i Berlin 1918–1933, gör bruk av nära nog 500 dokumentära texter fr. a. tagna ur pressen. Urvalet är genomfört med konsekvens och urskillning från det perspektiv som anläggs.

Annorlunda uppläggning har den mäktiga volymen *Weimarer Republik. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1918–1933*, med Anton Kaes som utgivare. Det 700-sidiga bandet ingår i en »litteraturhistorisk dokumentationsserie», varmed Metzler Verlag synes mig svara för en speciellt förnämlig insats inom germanistiken. »Wie bei den vorangegangenen Bänden wurde auch hier das Schwergewicht der Dokumentation auf alle Belange der Literaturtheorie, der Literaturkritik und des literarischen Lebens gelegt. Der Quellenwert dieser Edition liegt schon allein darin, dass die Texte überwiegend aus den Literaturbeilagen der überregionalen Tageszeitungen und den zahlreichen politisch-kulturellen Zeitschriften gezogen sind.»

I Weimarerrepubliken blev författaren i vida högre grad än förut en offentlig person som ständigt hade tillfälle att göra sin röst hörd. Det fanns en kolossal flora av tidningar och tidskrifter. Anton Kaes anger som målsättning för verket, »durch die Montage ideologisch-divergierender Texte jedes einseitige Bild der Weimarer Republik von verschiedener Seiten her in Frage zu stellen».

Kaes har dedicerat boken till sin kollega i Berkeley Leo Löwenthal. »Er verkörpert für mich die anhaltende Vitalität dieser Epoche in der Gegenwart.»

Anton Kaes talar i förordet om den »Text-Archäologie» som han bedrivit med utnyttjande av såväl väst- som östtyska bibliotek vid sidan av universitetsbibliotek i USA. Materialet har ordnats både efter historiskt-kronologiska och systematiskt-sakliga principer, framhåller Kaes, som emellertid inbjuder läsaren, »die Epoche auch auf anderen als den durch die Kapitelüberschriften und die Einleitung vorgezeichneten Wegen zu erkunden». Stoffet är fördelat på fem stora kapitel, vart och ett med en rad underkapitel. Det första partiet i boken är centrerat kring »Öffentlichkeit und Repräsentanz des Schriftstellers in der Republik»; det hårdnande klimatet för det fria ordet avspeglas här i den sjätte underavdelningen, »Schriftsteller vor Gericht: Zum Zensurproblem». Volymens andra huvudkapitel tar upp litteraturen som institution i masskommunikationernas och de nya mediernas tidsålder. Den »rena konsten» stod i en funktionskris (kap. III). Nationalism, antisemitism och nationalsocialism kommer så i blickfånget i ett fjärde parti, medan det femte kapitlet återger en mångfald texter från 1928–32 rörande författarnas roll och situation i republikens slutfas. Onekligen ger

volymen med sitt väldiga, i olika avseenden förvisso representativa texturval underlag för en ännu oskriven mentalitetshistoria från Weimarerrepublikens både bakåt och framåt i tiden så markant och ödesdigert avgränsade period.

Ulf Wittrock

Örjan Lindberger: *Norrbottningen som blev europé. Eyvind Johnsons liv och författarskap till och med Romanen om Olof. Bonniers. Sthlm 1986.*

Torsten Pettersson: *Att söka sanningen: En grundprincip i Eyvind Johnsons författarskap.* (Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi forskningsinstitut nr 114.) Åbo 1986.

Antalet studier i bokform kring Eyvind Johnsons diktning kan nu skrivas med tvåsiffriga tal, vilket självfallet medfört att behovet av en mer sammanfattande översikt blivit synnerligen starkt. Örjan Lindbergers länge omtalade, nära 400-sidiga volym tillmötesgår på alla fronter detta önskemål vad gäller Johnsons liv och produktion fram till 1938, samtidigt som den presenterar åtskilligt nytt material.

Som traditionen bjuder inleder biografen sin skildring med en rundmålning av Johnsons uppväxtmiljö och familjeförhållanden, så mycket mer motiverat i detta fall eftersom den blivande diktarens utgångsläge var av mer komplicerad natur. Med de träffande rubrikerna »Emigrantbarnet» och »Pojken som inte ville ha det bra» fäster Lindberger uppmärksamheten vid några känslomässiga knutpunkter i barndomen och de tidigaste ungdomsåren. Föräldrarnas härkomst från Blekinge respektive Värmland, moderns upplevelse av att egentligen höra hemma i ett självvägande bondesamfund och inte i det omgivande norrbottniska pionjär- och industrisamhället, samt faderns sjukdom och därmed sammanhängande arbetsoförmåga och tilltagande inåtvändhet, var faktorer som bidrog till att känslan av tryck hemmatillvaro och rotfasthet hade svårt att infinna sig.

Till vilsheten bidrog också att Eyvind av ekonomiska skäl måste flytta till fosterföräldrar. Förutom att begrepen »hemma» och »borta» härigenom gled samman för honom orsakade arrangementet en tärande moralisk konflikt: var det rätt att växa upp hos den mer välbärgade modern och hennes man – en idealbild för Arbetaren enligt författaren – när den »egna» familjen hade det så svårt? Materiell trygghet ställdes mot viljan till solidaritet. Konflikten löstes 1915 då Johnson återvände hem och påbörjade den vindlande arbetsbana som senare återgavs i Romanen om Olof, och först avbröts 1919 med flytten från arbetslöshetens Boden–Luleå till svältens och husvillhetens Stockholm.

Lindberger ägnar ett inspirerat avsnitt åt Johnsons engagemang i den ungsocialistiska rörelsen, vars revolutionssiver, internationalism, pacifism, ateism, antimilitarism och intresse för kulturella frågor lockade tonåringen och snabbt förde honom till förbundets ledning. Det var också denna miljö som gav honom möjligheter att under närmare ett år byta ut storstadens misär mot ett vederkveckande lantarbete hos den f. d. amaltheamannen Alfred Stern, och underlättade den första utlandsresan till Tysk-

land och Frankrike 1921–23, där ytterligare kontakter knöts. Den individualistiska anarkism av Stirners, Nietzsches och i någon mån Rousseaus märke som appellerade till Johnson hade emellertid svårt att göra sig gällande inom partiet. Detta förhållande, liksom motsättningar på det ekonomiska, organisatoriska och personliga planet, ledde till att Johnson 1924 under tragikomiska omständigheter lämnade ungsocialismen.

I Lindbergers framställning är detta en avgörande händelse: »Författaren uppstod ur ungsocialistens nederlag» (s. 88). Diktarbanan framstod nämligen inte som självklar, som ett »kall» för Johnson. I den självbiografiska skissen »Personligt dokument» från 1932 noterar han belysande: »Jag tänkte skriva, men utan bestämda planer; framför allt ville jag först skaffa mig ett arbete, vad som helst, och sedan läsa» (efter Lindberger, s. 92). Med rätta understryker Lindberger också det inre motstånd som fanns hos diktaren mot att betrakta intellektuellt arbete, till skillnad från kroppsarbete, som en fullvärdig, moraliskt försvarbar syssla. Författarskapet var blott en av många möjligheter, men då den politiska banan efter 1924 föreföll stängd, hänvisades Johnson till litteraturen.

Insprängda i denna 90-sidiga inledande beskrivning av Johnsons ursprungsmiljö, kringfläckande tillvaro hemma och utomlands, samt politiska verksamhet, finns partier som noterar etapperna i den kulturella bildningsgången: rallarnas ballader och mustiga historier, faderns intresse för populärvetenskap, skol- och lånebibliotek, filmrepertoar, biografperiodens systematiska studier i främmande språk och skilda lärodiscipliner, Hamsunlekturen hos Stern, mötet med Freud, Spengler och andra under utlandsvistelsen. Ungsocialisternas tidning Brand hade enligt rörelsens ideal en bred intresseinriktning, och här publicerade Johnson från och med 1919 resebrev, recensioner och artiklar om religion, politik och moral, men även rent skönlitterära bidrag, främst poesi – kampsånger och sentimentaler vers i Dan Anderssons, Erik Lindorms och Ragnar Jändels efterföljd.

Intresset för dikten stimulerades genom mötet med bl. a. Hedevind-Eriksson och Rudolf Värnlund, vilket ledde till stiftandet av den kortlivade författarföreningen De Gröna och utgivningen av tidskriften Vår Nutid 1920. Prosan kom emellertid snart att ta överhand, kanske främst därför att formen gav utrymme för den mer objektiva analys som erfordrades för »att reda ut den första ungdomens tilltrasslade erfarenheter», ett behov Lindberger vill se som en av de väsentligaste drivkrafterna bakom den tidiga produktionen, i synnerhet för en diktare av Johnsons tillbakablickande kynne (s. 52, s. 39).

Källmaterialet för dessa inblickar i den unge Johnsons levnadsomständigheter har naturligt nog inte varit överväldigande rikt, om man undantar protokollen från rent politiska sammankomster. Trots medvetenheten om att de litterära verken inte får begagnas som underlag för hypoteser rörande biografiska såvida inte annat material pekar i samma riktning kan Lindberger inte helt undgå att stödja sig på dem, eller på mycket sena uttalanden. Det gäller i synnerhet tiden före 1915, som dessutom mycket sällan utnyttjats för litterär bearbetning. Av Vinterresa i Norrbotten från 1955 »framgår» således hur »pojken resonerade om sitt förhållande» till fosterföräldrarna (s. 40). Formuleringar av typen »av allt att döma», man »kan kanske också förmoda att» eller »man kan fortsätta med det troliga antagandet att» tillhör inte sällsyntheterna (s. 24, s.

38). Förfarandet är troligtvis oundvikligt för perioden ifråga, och lyser också med sin frånvaro i volymens återstående tre fjärdedelar, där materialläget är gynnsammare, och den litterära verksamheten fokuseras i växelverkan med beskrivningar av de yttre levnadsvillkoren.

De många besvikelserna, uppbröten och försöken att komma tillbaka, på det litterära och privata planet, i Johnsons slingrande bana fram mot kritikergenombrottet 1929 med Kommentar till ett stjärnfall, hans sjätte bok, får en utförlig belysning, liksom hans vidgade beläsenhet och internationella orientering. I fylliga analyser visas i detalj hur detta kommit till uttryck i texterna, hur t. ex. Proust (novellen »Brev till en dam» 1927), Joyce (indirekt i novellen »Svår stund» 1928) och andra gör sitt intåg i svensk prosa. Synpunkter hämtade från Johnsons liv, politiska program och litterära bildning vävs här samman med iakttagelser som rör form och komposition i böckerna. Det ofta påtalade Hamlet-draget hos Johnsons gestalter spåras tillbaka till berättelsen »Moder Hunger» i debutboken, och ställs i relation till att Johnsons politiska arena nyligen stängts och hans idéer därför inte kunde omsättas i praktisk handling.

Hemkommen efter en ny, längre utlandsvistelse var Johnson vid 30-talets början osäker om vilken väg hans diktning skulle ta. Ett gästspel i vitalism ledde ingenvart. Kravet på förnyelse var starkt från författarens sida, och han lyckades förverkliga det i romanserien om Olof. Den magistrala 60-sidiga läsningen av de fyra hithörande banden utgör som sig bör höjdpunkten i Lindbergers framställning, där de erfarenheter diktaren tillgodogjort sig inom europeisk litteratur, och som nu utnyttjades i full skala för gestaltningen, illustreras och friläggs. Genom att resa bort hade Johnson kommit hem: »Det var först efter att han blivit europé som han kunde skriva på ett övertygande sätt om Norrbotten» (s. 356).

Eyvind Johnson har fått en levnadstecknare som är generös med citat och förmår skriva så att entusiasmen för ämnet och uppgiften intensivt förmedlas till läsaren. Örjan Lindberger har i åtskilliga decennier via ett antal uppsatser satt sin prägel på Johnson-forskningen, och det ter sig följdiriktigt att denna spännande och medryckande biografi bär hans signatur. Inte minst glädjande är bokens avslutande ord: »En andra del, omfattande åren 1938–76, är under arbete» (s. 378). Mot bakgrund av den noggrannhet och energi det inledande bandet vittnar om, samt Johnsons omfångsrika och mångsidiga produktion under följande årtionden, förefaller det dock näst intill omöjligt att begränsa den resterande analysen till endast ytterligare en volym.

*

Torsten Petterssons mer hanterliga undersökning har sin upprinnelse i en uppsats i *Pegas och snöbollskrig* (1979), festskriften till Sven Linnér (recenserad i *Samlaren* 1980, s. 165 f), där Eyvind Johnsons förhållande till den historiska sanningen behandlades. Forskningsfältet har nu vidgats till att omfatta diktarens relation till sanning/verklighet i mer allmän mening, dock utan att så värst mycket nytt tillkommit. Jämte den historiska sanningen diskuteras här »den självbiografiska sanningen» i två varianter, dels i 30-talets Olof-serie, dels i 50-talstexterna Romantisk berättelse och Tidens gång, samt beredskapstidens sanning utifrån Krilon-sviten. De nyskrivna avsnitten tar å ena

sidan upp relativt välkända förhållanden, vilka fått en mer utförlig belysning i t. ex. Thure Stenströms *Romantikern Eyvind Johnson*, å den andra förefaller resonemangen ibland väl skruvade eller ovidkommande, och fogar sig inte så lätt under den övergripande sanningsaspektens tematik.

Peterssens huvudtes är att Johnsons kunskapsteoretiska övertygelse var förbluffande konstant under de fyra decennier undersökningen omspannar genom sina – förhoppningsvis representativa – punktnedslag i författarskapet: det finns en gemensam sanning eller verklighet oberoende av individernas skiftande uppfattningar och en enskild epoks eller kulturs överindividuella begreppssystem. Johnson var varken subjektivist eller relativist. Hans avvisande av alla anspråk på fullständig verklighetsåtergivning och ofta omvittnade osäkerhet om verklighetens beskaffenhet, betingas däremot av en ytterst hög grad av medvetenhet om svårigheten att nå fram till den, av en vilja att fästa uppmärksamheten vid det individuella synsättets begränsningar (all dikt är självbiografisk samtidigt som en »ren» självbiografi är en omöjlighet), och därmed utveckla strategier för att motverka och upphäva desamma.

Vad den självbiografiska sanningen beträffar ligger felkällorna i minnets otillförlitlighet och sovrande verksamhet, i psykets självbevarande drift att förtränga eller försköna det obehagliga, eller i det uppenbara faktum att den som minns genom mellanliggande upplevelser är en annan person än den han via en aldrig så ärlig akt av rekonstruktion försöker leta sig tillbaka till. Ett nedtecknat minne har därtill en tendens att lägga sig över, och därmed färga den sökta, ursprungliga upplevelsen. För den historiska sanningens vidkommande medför dokumentbrist och forskarens fångenskap i sin egen personlighet och tid liknande svårigheter när det gäller att nalkas det förflutna »sådant det var». Anakronismer utnyttjas ofta för att signalera de skiftande perspektiven.

Johnsons hjälpmedel för att övervinna dessa hinder och återge sanningen i de självbiografiska verken – Olof-böckerna skrevs i ett försök till självterapi, och hade således verklighetsanalysen som yttersta mål – är att använda dokument och distansera alter ego, eller att i sagans medium återge personligt plågsamma erfarenheter genom att föra över dem på andra. Den historiska sanningen blir möjlig genom att ta tillvara de dokument som faktiskt finns samt genom föreställningen att människan är sig lik i alla tider. Introspektionen för ned och in i historien.

Peterssens argumentering är övertygande och sinnrik, men alltför ofta skymms den röda tråden av utvinkningar, om än begåvade och intressanta. Avsnittet om Olof är till större delen en redogörelse för hur huvudpersonens känslomässiga problem, hans ensamhet och ångest och försök att komma till rätta med dem, blir ett huvudtema i romansviten. Deras berättartekniska uttryck (personifikation av psykiska förlopp, begränsning till Olofs medvetande och inre värld etc.) granskas samtidigt. Partiet om 50-talsverken handlar mer om romanernas komposition och konstens funktion – att bevara mänsklighetens upplevelser och hela eget och andras lidanden genom att gestalta en gemensam smärta – än om sanningsproblematiken. Här finns också observationer rörande dolda värderingar och normer i begreppet »självbiografisk roman». En ytterst intressant iakttagelse är emellertid att Johnsons verbala glädje, hans frapperande, ibland påfrestande mångordig-

het och sökande efter den träffande formuleringen, kan ses som ett uttryck för den kunskapsteoretiska ståndpunkten. Verkligheten skapas inte av språket, såsom hos Gyllensten. Den finns i stället där oberoende av den som upplever den, men kan endast förmedlas genom det precisa uttrycket.

Beredskapstidens sanning stod utom tvivel. Här gällde det snarare att öppet visa den, att försvara den mot fiendelägrets alternativa sanningar, historieförfalskningar och propaganda, eller mot den allmänmänskliga svagheten att blunda för det ohyggliga. Instruktivt visar Peterssen, efter en lika kort som upplysande diskussion om Johnsons syn på ondskans väsen, hur Krilonseriens stilblandning och mångskiftande berättarteknik, dess glidningar mellan realism, saga och allegori, betingas av Johnsons uppfattning om verklighetens svårgripbara mångfald – där också människans privata värld av minnen, drömmar, tankar och känslor ingår – och den mänskliga fattningsförmågens begränsningar.

En diktares eftermäle beror i viss mån av de uttolkare han får. I det avseendet har Eyvind Johnson blivit lyckligt lottad. De nu framlagda studierna fortsätter analysen på samma höga nivå som markerats av tidigare kommentatorer.

Pär Hellström

Gösta Werner: *De grymma skuggorna. En studie i Stig Dagermans författarskap och dess relationer till filmen som medium*. Norstedts. Sthlm 1986.

Stig Dagerman var filmbiten. Olof Lagercrantz har i sin biografi (1958) berättat om hur filmen för Dagerman nära nog hörde till det dagliga brödet. Han behövde den som stimulans, som förströelse, tydligen också för att hålla krånglande nerver i styr. Långa tider gick han på bio varje kväll.

Gösta Werner – regissör och docent i filmvetenskap – penetrerar ämnet Dagerman och filmen ur en rad synvinklar. Han tar upp sådant som Dagerman som filmrecensent, som filmdebattör, som filmmanusförfattare. Framställningen är kronologiskt disponerad och följer författaren från pojkåkrens matinéintresse till de sista kontakterna med filmens värld den svåra hösten 1954. Boktitelns »grymma skuggor» syftar på de krafter – inom och utom Dagerman – som allt obarmhärtigare hetsade honom mot nya prestationer och som till slut blev ett hot mot hans liv.

Det intressantaste spörsmålet Werner har att besvara är hur filminflenser flyter in i Dagermans skönlitterära författarskap. Frågan är, som alltid när det rör sig om interrelationer mellan konstarter, besvärlig att komma till rätta med.

Werner finner att Dagerman dels arbetar »öppet med filmiska koncipieringar eller uttrycksformer», dels använder sig av »bestämda företeelser inom filmens och biografin värld som referenser, liknelser eller metaforer». Av romanerna ger *Ormen* (1945) och *De dömdas ö* (1946) Werner ett tämligen rikt utbyte vid en granskning, minst ger *Bröllopsbesvär* (1949). I *Bränt barn* (1948) demonstrerar Dagerman »hur väl förtrogen han är med det vardagliga biobesökets atmosfär och olika detaljer». Utförligast